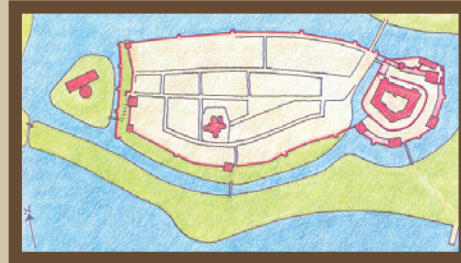

Middelalderens Nordvestsjællandke købstæder

Fra Nordvestsjælland 2011

Kirker og religiøsitet i middelalderens nordvestsjællandiske købstæder

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen

Da middelalderens danskere begyndte at forlade bøndergårdene ude på landet for at flytte ind til de gryende købstæder, flyttede Gud med. Også i Nordvestsjælland. Mens kun omkring hver sjette af Nordvestsjællands middelalderlige landsbyer dannede ramme om en kirke, var det helt utænkeligt at have en købstad uden kirke - og ofte var der mere end én. De tre købstæder i middelalderens Nordvestsjælland synes tilsammen at have haft syv egentlige kirker og fire kapeller af forskellig slags. Det er om disse købstadskirker og -kapeller, og ikke mindst deres brug hos middelalderens købstadsborgere og tilrejsende, at denne artikel skal handle.

Sognekirkerne

Sognesystemet blev indført i Danmark som i det meste af Europa i 1100-tallet. Der var tale om en kirkelig administrativ ind-

deling af landskabet, således at al jord – og med den de mennesker, der boede på den – hørte til én og kun én sognekirke, underlagt én bestemt sognepræst. Dette gjaldt ude på landet såvel som inde i byerne. De gamle domkirkebyer kunne være inddeelt i en mængde små købstads-sogne. Således kendes 12 sogne i middelalderens Viborg, 13 i Roskilde og hele 20 i Lund. I de mere provinsielle købstæder, hvortil Nordvestsjællands må regnes, var der som regel et par stykker. Kalundborg var inddelt i to sogne: ét for højbyen og ét for nederbyen. Hvor der som her var mere end ét sogn, tog de som regel navn efter den værnehelgen, som sognekirken var indviet til, hvilket i Kalundborg var henholdsvis Vor Frue (for højbyen) og Skt. Olav (for nederbyen). Til Skt. Olai sogn synes også at have hørt Kalundborgs tilknyttede landdistrikt beliggende uden for bygrænsen, omtrent svarende til

nutidens Raklev sogn.¹ I Holbæk havde man efter alt at dømme også to sogne: Skt. Nicolai sogn i vest (langs nutidens Ahlgade) og Vor Frue sogn i øst (omkring nutidens Labæk). I Nykøbing fandtes kun én kirke, hvorfor det ikke var nødvendigt at give sognet noget helgennavn (man talte blot om “Nykøbing sogn”), så selvom kirken utvivlsomt var indviet til en værnehelgen, ved man faktisk ikke hvilken. Også Kalundborg og Holbæk kan meget vel fra begyndelsen kun have haft ét sogn, som så senere, efterhånden som byerne voksede, er blevet opdelt i to. I Kalundborg kendes Skt. Olai kirke og sogn således først fra 1443, mens Holbæk Vor Frue først er omtalt i 1497.² At de to kirker netop er indviet til Skt. Olav og Vor Frue tyder dog på, at de må være en del ældre, da den norske kongehelgen og Kristi moder især er blevet anvendt som værnehelgener for vore

ældste kirker, sjældent senere end 1200-tallet. Ruinrester af, hvad man mener, må være Holbæk Vor Frue kirke, tyder også på at være af den såkaldte romanske byggestil, hvilket peger på 1100- eller 1200-tallet - og dermed helt tilbage til byens ældste fase.³ I princippet kan man dog også godt have haft nogle gamle

kapeller liggende, som i begyndelsen er blevet anvendt som en slags 'filialkirker' til sognekirken, og først udskilt til selvstændige sogne engang hen i 1400-tallet. Mens sognegrænsen mellem højbyen og nederbyen i Kalundborg nærmest gav sig selv, ved vi ikke hvor grænsen gik imellem de to sogne i Holbæk, men

Skt. Nicolai sogn har strakt sig så langt østpå som til og med Torvet i den østlige ende af nutidens Ahlgade.⁴ Nogle historikere har foreslået, at de to kirker oprindeligt dækkede hver sin lille by Holbæk og Labæk, men der findes ingen middelalderlig dokumentation for eksistensen af nogen selvstændig by eller by-

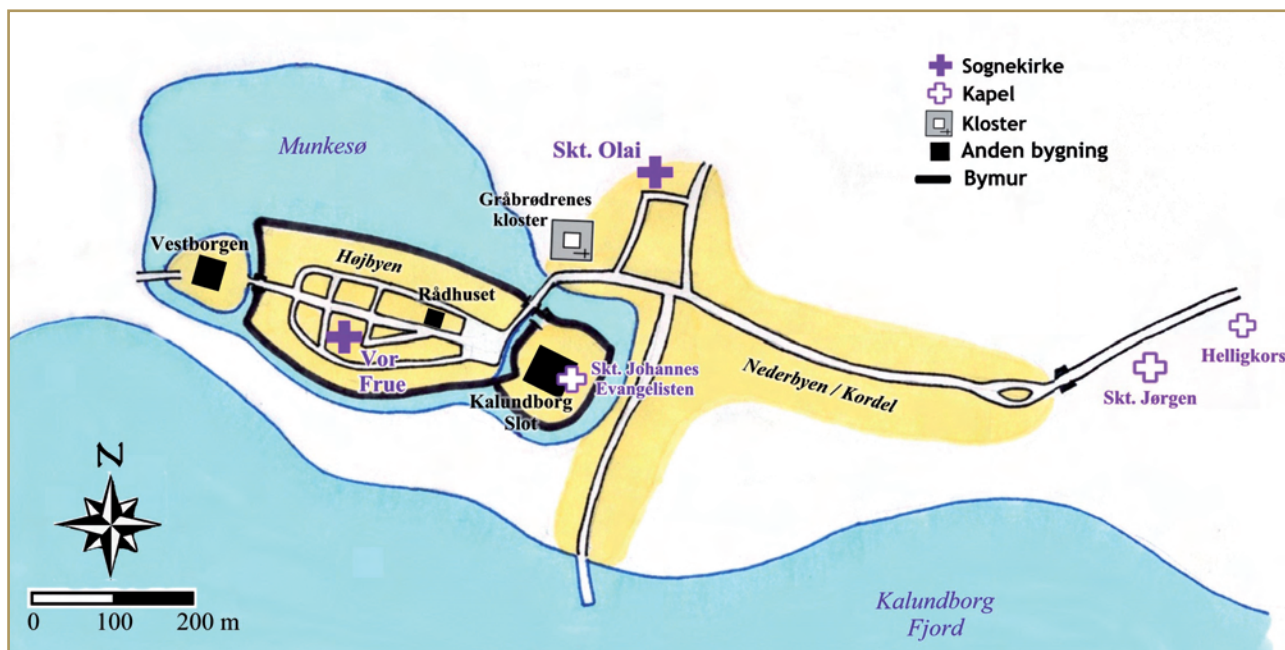

Fig. 1. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Kalundborg. De gule områder markerer helt eller delvist bebyggede områder ved middelalderens slutning. Forløbet af kystlinjen og Munkesøens bredder, samt beliggenheden af Skt. Jørgensgården og Helligkorskapellet er kun omtrentlig. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Peder Resen (1677), 'Atlas Danicus' (bl.a. i DK, 3014, fig. 2); Ganshorn 1992, 184 og 200; og Jensen 1999, 47 og 59-61, fig. 30 og 42-44.

del 'Labæk'. Ulla Dahlerup Koch har endda foreslået, at Vor Frue kirke i virkeligheden kan have tilhørt den mod senmiddelalderens slutning nedlagte landsby Ulstrup,⁵ men i så fald må denne være blevet indlemmet i købstaden allerede i starten af 1300-tallet, idet et "Ulstrup sogn" ellers burde være at være finde i et par sjællandske landsognelister fra omkring 1320.

Af de fem nordvestsjællandske købstadsognekirker fra middelalderen er kun to bevaret: Nykøbing kirke og Kalundborg Vor Frue kirke. De tre øvrige blev revet ned i midten eller anden halvdel af 1500-tallet. Fundamentet af Holbæk Vor Frue kirke er fundet og undersøgt, men i nutiden atter dækket af jord og delvist overbygget (beliggende ved Østerstræde og Gl. Kirkevej).⁶ Kalundborg Skt. Olai kirke lå for enden af nutidens Sct. Olaigade. Intet er tilbage af middelalderkirken, men kampesten derfra kan være blevet genbrugt i den afløsende Raklev kirke.⁷ For Holbæk Skt. Nicolai kirke er kun fundet hvad man mener har været et hjørne af bygningen (omtrent hvor bygningen

Ahlgade 5 i dag ligger).⁸ De fire førstnævnte kirkers ældste dele synes alle at datere sig til slutningen af 1100-tallet og starten af 1200-tallet. Hvor Kalundborg Vor Frue kirke er meget unik i sin byggestil, hvilket der er skrevet mange sider om gennem tiden og derfor ikke vil blive behandlet yderligere her,⁹ fremstår de to andre byers sognekirker gan-

ske traditionelt 'romanske' i deres ældste grundform. Disse kirkebygninger har således bestået af et rektangulært skib og i tilslutning hertil et mindre kor, hvor hovedalteret stod. Formentlig er den stående kirke i Nykøbing ret så repræsentativ for hvordan regionens købstadskirker har set ud - Kalundborg Vor Frue kirke fraregnet. Det ældste kor

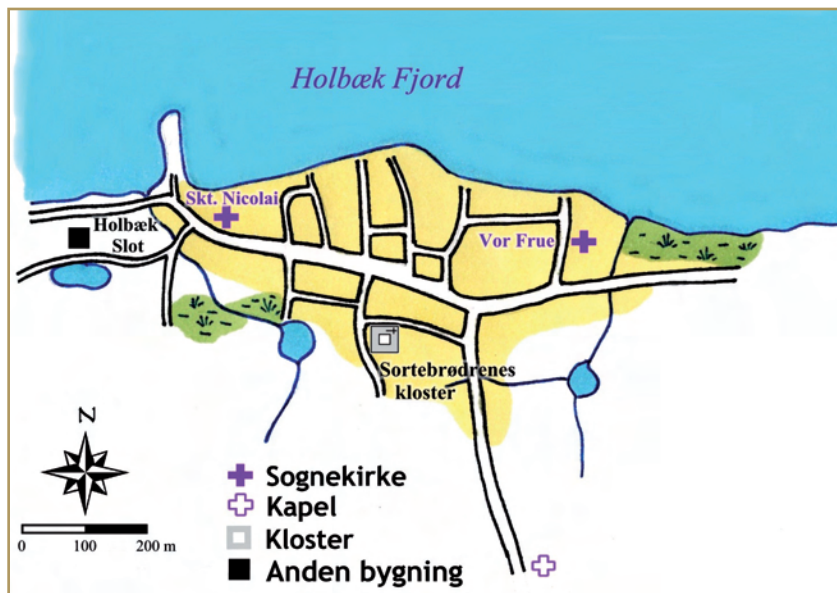

Fig. 2. Figur 2. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Holbæk. De gule områder markerer helt eller delvist bebyggede områder ved middelalderens slutning. Vejkapellet syd for byen lå reelt et stykke længere sydpå ad landevejen mod Roskilde. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Thomsen 1936-37, 55; og DK, 2817, fig. 2.

fra 1100-tallet var opført i kampesten, muligvis i tilknytning til et skib af træ, men begge blev i 1200-tallet afløst af bygninger i brændte teglsten, de såkaldte 'munkesten', der var noget større end nutidens mursten.¹⁰ Menigheden havde adgang til kirkens skib gennem to døre på henholdsvis sydsiden for mænd og nordsiden for kvinder; først op i 1500-tallet begyndte man at opføre våbenhuse foran indgangsdørene. Præsten havde sin egen indgang på sydsiden af koret, hvilket stadig er gældende i Nykøbing kirke. Det første menigheden mødte når de kom ind i kirken var døbefonten, der stod med farvestrålende bemaling i skibet mellem de to indgangsdøre. I dag er døbefonten i Nykøbing som i langt de fleste andre kirker flyttet op i koret og farverne er for længst blegnet og vasket af, men ellers er der tale om byens oprindelige døbefont, udført i starten af 1200-tallet i kalksten fra Gotland. I Kalundborg Vor Frue kirke er bevaret en efter danske forhold mere traditionel romansk døbefont udført i granit af den såkaldte 'Hvidemester', en i øvrigt ukendt stenhugger med formo-

det base på Vestsjælland, hvor han har leveret fonte til flere af Hvideslægtens kirker.¹¹ Inde i kirkeskibet har der langs væggene været murede bænke, hvor ældre og særligt fine kirkegæster kunne sidde under kirkebesøg; alle andre forventedes at stå op eller knæle under gudstjenesten. Skib og kor var forbundet gennem en arkadeåbning, som imidlertid delvist var spærret af en stor Kristusskikkelse på

et kors hængende på en bjælke i åbningen. Sådan et korbuekrucifiks med en 191 cm lang Kristus er også bevaret i Nykøbing kirke fra tiden 1375-1400, dog nu placeret mere diskret på en af murene. En senere udgave fra omkring år 1500 findes i Kalundborg Vor Frue kirke.¹² Udover at denne er betydeligt mindre (75 cm) end den i Nykøbing er fremstillingen også anderledes, idet Kristus i Nykøbing virkelig

Fig. 3. Rekonstrueret byplanskort over senmiddelalderens Nykøbing. De gule områder markerer helt eller delvist bebyggede områder ved middelalderens slutning. Rekonstruktionen er baseret på kort og oplysninger hos Peder Resen (1677), 'Atlas Danicus' (bl.a. i DK, 3347); og Jensen 1999, 84, fig. 70.

ser lidende ud, mens han i Kalundborg fremstår mere afdæmpet og naturtro - helt i overensstemmelse med de to perioders kunstneriske stilarter. Kirkens højalter stod inde midt i koret, hvor menigheden ikke havde adgang, men et mindre alter var som regel også at finde nedenfor korbuens store krucifiks i form af et såkaldt 'helligkorsalter'. Helligkorsalteret blev også kaldt 'lægmandsalteret', fordi det på sin vis var det primære alter i kirkens skib, hvortil menigheden kun havde adgang. Arkæologerne finder ofte en mængde middelalderlige mønter ved åbningen mellem koret og skibet, hvilket man mener skyldes, at der er blevet lagt mange penge i 'offergave' ved kirkens helligkorsalter. Dette ville som regel være flankeret af to sidealtre langs korbuevæggen ind mod skibet, hvoraf det ene normalt ville være indviet til Jomfru Maria (Vor Frue), hvis ikke hun allerede var tilknyttet højalteret. Fra Kalundborg Skt. Olai kirke er der bevaret et træpanel, der formentlig har stået ved et af kirkens sidealterborde.¹³ En mulig sidealterfigur af en kvindelig hellig, muligvis forestillende Jom-

fru Maria, er bevaret fra Holbæk. Figuren, der er af træ og 114 cm høj, er dateret til midten af 1400-tallet.¹⁴ Den stod senest i byens gamle sortebrødrekirke, og den kan således stamme fra dennes tid som klosterkirke, men den kan også være blevet overført hertil fra en af de to middelalderlige sognekirker, da disse efter Reformationen blev nedlagt til fordel for en ny fælles sognekirke i den gamle klosterkirke. Dertil kunne der især i de større bykirker være flere supplerende sidealtre placeret langs skibets sidevægge - eller endog indrettet i et særskilt sidekapel. Disse altres brug vil jeg vende tilbage til.

Den oprindelige 'romanske' kirkebygning i Nykøbing blev i løbet af senmiddelalderen udbygget ad flere omgange til sit nuværende udseende. I 1300-tallet blev et oprindeligt fladt træloft udskiftet med teglstenshvælv, omkring 1450 opførtes et tårn, og i første halvdel af 1500-tallet et våbenhus foran syddøren og et sakristi på nordsiden af koret. Dette var alt sammen "helt efter bogen". Lidt mere specielt var det, at man også opførte et stort

kapel på sydsiden af skibet, som jeg vil vende tilbage til nedenfor. Det var også lidt usædvanligt at kirken var så bred, som den var, ca. 11 m i skibets indvendige mål, hvilket er årsagen til, at man måtte sætte tre bærende piller midt i skibet til støtte for hvælvingerne.

I hvilket omfang havde de tre købstæders indbyggere så noget at gøre med disse sognekirker i middelalderen? I et vist omfang det samme som i dag. Alle mennesker hørte som sagt til ét bestemt sogn, og der har næppe været nogen - modsat hvad sikkert gælder i nutiden - der ikke vidste hvilket sogn hun eller han boede i. Når man blev født, skulle ens forældre sørge for at man blev døbt i sognekirken, senere i livet fulgte konfirmationen, der i middelalderen blev forestået af biskoppen, hvilket for vores regions vedkommende vil sige biskoppen i Roskilde. Også vielser og begravelser foregik normalt i sognekirken. Vi kender ikke til konkrete skriftlige beretninger om sådanne familiehøjtider i vore købstadskirker, men der er ingen tvivl om, at de har foregået jævnlige.

Begravelserne kan dokumenteres arkæologisk gennem talrige fund af grave med skeletter. Blandt disse optræder muligvis den adelige enke Hebbil Lykkesdatter, der i 1493 skænkede en grund med hus og have i Nykøbing til Skt. Annæ alter i Nykøbing kirke.¹⁵ På grunden opførtes efterfølgende en præstegård til byens præst. Det bevarede gavebrev rummer desværre ingen afslørende detaljer om hverken årsagen til gaven eller om det begunstigede alter. Sandsynligvis var der ikke tale om kirkens hovedalter i koret, men om et af de mange supplerende andre fordelt rundt om i kirkeskibet, som især bykirkerne ofte rummede. Skt. Anna eller 'Anna Selvtredje', Jomfru Marias moder, fik en enorm popularitet som helgeninde i middelalderens sidste del, og næsten alle kirker dyrkede hende på en eller anden måde. Tanken synes at have været, at Kristus selv var så guddommelig, at han ikke kunne forventes at lytte til dødelige menneskers klager, og selv hans moder Maria havde efterhånden fået så ophøjet en position i den kristne helgendyrkelse, at hun også regnedes lidt "uden for rækkevid-

de". Marias moder og dermed Kristi mormoder, Anna, var derimod nærmere os almindelige mennesker, så hvis man rettede sine bønner til hende, var der en chance for, at hun ville gå i forbøn for én hos Maria og Kristus. Hun blev især opfattet som værnehelgen for alt hvad der havde med familien at gøre, herunder var hun værd at påberåbe for fødende kvinder, og hun kunne hjælpe folk hurtigere igennem Skærsilden.¹⁶

Som sagt nævnes der intet om hvorfor Hebbil Lykkesdatter skænkede jordegods til alteret, men normalt ville der være tale om én af to muligheder; enten oprettede hun en sjælemesse for sig selv og sin familie ved alteret eller også ønskede hun selv at blive begravet der – hvorved en sjælemesse i praksis var inkluderet. Langt de fleste af middelalderens mennesker blev begravet på deres lokale sognekirkes kirkegård. Om Hebbil Lykkesdatter boede i Nykøbing sogn vides ikke, men hvis man havde tilstrækkeligt med penge kunne man blive begravet ved hvilken kirke man ønskede – og endda også inde i selve kirken, hvilket

regnedes for bedre end at blive begravet udenfor. Ikke kun gav det mere status blandt de efterladte i jordelivet, der var også en bodsgørende bonuseffekt ved at have sit gravsted inde i en kirke, hvor der vedvarende foregik så mange fromme gerninger, at det forventedes at have en afsmitende gavnlig effekt for ens sjæl i Skærsilden. Måske er det en tilfældighed, at det store kapel på sydsiden af Nykøbing kirkes skib af bygningshistorikerne er dateret til omkring år 1500 og dermed samme tid som enkefru Hebbils gavebrev,¹⁷ men i teorien kan man sagtens forestille sig, at kapellet har dannet rammen om netop Skt. Annæ alter og måske endda tillige et gravsted for Hebbil Lykkesdatter.

Også i levende live har middelalderkøbstadens indbyggere haft deres gang i sognekirkerne. Betydeligt mere end hvad der gælder for hovedparten af nutidens danskere, ligesom der også foregik langt flere gudstjenester (*Opus Dei*). Hver eneste dag skulle der gennemføres syv til otte såkaldte tidebønner fordelt over hele døgnet, bestående af salmelæsning, bønner

og sang. Langt de fleste tidebønner udførte sognepræsten alene, eventuelt i selskab med yngre medhjælpere, men til de større tidebønner, især om morgenen og sidst på eftermiddagen, kunne der også være gæstende tilskuer. Som hovedregel var kirken altid åben, i hvert fald i dagtimerne. På søndage og Kirkens mange øvrige helligdage holdtes højmesse, i stil med nutidens søndagsgudstjenester, og her forventedes sognets menighed at deltage, men det er næsten umuligt at sige noget om, hvor besøgte højmesserne reelt har været. Ved de tre helt store højtider i kirkeåret - påske, pinse og jul - har der dog rimeligvis været godt fyldt op. Dette gjaldt først og fremmest påske, hvor man gik til nadver. Middelalderens nadver foregik lidt anderledes end i dag, hvor menigheden træder op i koret og knælende ved alterskranken modtager Jesu Kristi Legeme og Jesu Kristi Blod af sognepræsten i form af nadverbrød og altervin, hvilket der er mulighed for at gøre ved hver højmesse. I middelalderen havde man en mere fysisk opfattelse af 'transubstantionen' af brød og vin til Kristi legeme og blod,

Fig. 4. Sognekirken i Nykøbing set fra syd-sydøst. Som de fleste købstadsognekirker er den opført i teglsten og bestod oprindeligt af et kor (længst til højre) og et skib, hvortil der ved middelalderens slutning tilføjedes et tårn (længst til venstre). I Nykøbing blev der på sydsiden af skibet desuden tilføjet et stort sidekapel, der på billedet næsten helt skjuler skibet. Foto: Fotograf Marianne Diers.

hvilket betød, at man i senmiddelalderen blev ekstremt sparsommelig med hensyn til nadverens uddeling. Til daglig var det således kun sognepræsten selv, der på vegne af menigheden spiste og drak de dyrebare krummer og dråber. Siden 1215 var det dog påbudt alle mennesker over konfirmationsalderen i den romersk-katolske kirkes juris-

diktion at gå til personlig nadver én gang om året, hvilket normalt skete i påsken, men selv da var det som regel kun brødet, man fik - eventuelt dypet i vinen for bedre at holde på dråberne. En forudsætning for at gå til nadver var, at man var konfirmeret, hvilket typisk skete i 12-årsalderen, og hvor biskoppen konfirmerede (dvs. bekræftede), at man var

tilstrækkelig oplært i de mest basale kristendomskundskaber. Dertil skulle man kort forinden den årlige nadver have været til skriftemål hos sin sognepræst, hvilket også var lovpligtigt mindst én gang om året, og ofte synes at have fundet sted i fasten. Ved skriftemålet bekendte man sine syndfulde gerninger og tanker, og sognepræsten pålagde for dette en passende bod, hvorefter man fik syndsforladelse. Eller rettere, Gud gav syndsforladelse gennem præsten, en såkaldt 'sakramental handling'; også nadver, dåb, konfirmation og vielse, samt tildeling af den sidste olie, regnedes i middelalderkirken for 'sakramenter' med guddommelig medvirken. Om alle disse dagligdags kirkelige handlinger har vi faktisk intet bevaret i de skriftlige eller arkæologiske kilder fra vore tre købstæder, men ikke desto mindre har de foregået år ud og år ind i middelalderens Nykøbing, Kalundborg og Holbæk, akkurat som de gjorde alle andre steder.

Faktisk er det kun en enkelt og mere speciel begivenhed i regionens købstadskirker, som vi for alvor har skriftlige belæg om fra

middelalderen: sjælemesser. Da Hebbil Lykkesdatter som ovenfor nævnt i 1493 donerede en grund til Skt. Annæ alter i Nykøbing kirke kan det som foreslået have været som forudgående betaling for en gravplads i kirken, men der kan også være tale om oprettelse af en såkaldt sjælemesse. I den senere del af middelalderen havde fremtidsudsigterne for en stor del af menneskeheden ændret sig til det bedre, således at forstå, at Kirkens teologer ikke længere malede et helt så sort-hvidt billede af hvad der ventede efter jordelivet. Kun de allerfrommeste kunne gøre sig håb om at komme direkte i Himmerige, og kun de allerværste slyngler ville ryge direkte i Helvede. For det store flertal ventede en tid i Skærsilden, hvor sjælen så at sige skulle afsone alle de synder, som man ikke havde fået gjort tilstrækkelig bod for i levende live. Nok var et tidsbestemt ophold i Skærsilden bedre end at brænde i evighed i Helvedes flammer, og til sidst ville sjælen blive frelst herfra, men der var stadig tale om et yderst ubehageligt og pinefuldt sted, som man stod sig bedst ved at slippe så hurtigt

som muligt igennem. Hvor lang tid der ventede i Skærsilden vidste ingen blandt de levende, men perioden afhang af de begåede synders antal og alvorlighed, fratrullet den udførte bod, gode gerninger og hvad man måtte have erhvervet sig af aflad; et standard afladsbrev gav således en forkortelse på 40 dage. Men også når man var død og sjælen havde indtaget sin plads i Skærsilden, var der stadig håb om en strafnedsættelse, især hvis man havde været så forudseende at oprette en sjælemesse. Det var således en stor hjælp, hvis man kunne få nogen blandt de efterlevende til at bede for sin sjæl. Mod en passende betaling tilbød Kirkens tjenere at gøre netop dette ved de sjælemesser, der steg voldsomt i antal fra omkring år 1400, og efterhånden have næsten alle adelige og bedreborgerlige familier sådan en sjælemesse kørende for familiens sjæle ved mindst én kirke, enten på en bestemt dag om året eller på flere udvalgte dage.

Bedst underrettet om sådanne sjælemesser er vi for Kalundborg Vor Frue kirke. I år 1400 lod

den adelige Ellen Broch oprette en messe ved kirkens højalter for sin egen og sine forældres sjæle, og i 1411 gav selveste dronning Margrethe I kirken 300 mark lybsk til indkøb af lys til en daglig messe ved samme alter.¹⁸ Den lokale lensmand Herman Fleming på Kalundborg Slot havde engang før 1442 indstiftet en daglig messe og årtid til frelse for familiens sjæle, hvilket i det nævnte år blev stadfæstet af hans søn og efterfølger som lensmand, Joachim.¹⁹ Efterhånden som de daglige og årlige sjælemesser tog til i antal blev det umuligt for sognepræsterne selv at klare alle handlingerne ved siden af deres øvrige arbejde, og man ansatte derfor såkaldte 'evige vikarer' til at betjene de forskellige altre i bykirkerne. Familien Flemings sjælemesser skulle foregå ved et alter indviet til den tidligere omtalte Skt. Anna, og lensmændene havde endda forbeholdt sig patronatsret til det tilknyttede vikarembede, hvilket i praksis betød, at det var familien, der bestemte eller i det mindste skulle godkende, hvem der kunne være den tjenstgørende altervikar. I 1496 ved vi, at vikaren ved Skt. Annæ alter i

Fig. 5. Messescene i en middelalderkirke. Præsten står i bøn ved alteret og forbereder nadveren, mens en kordreng og menigheden knæler bag ham. Normalt var det kun præsten selv, der fysisk drak af vinen og spiste hostien, mens dette kun tilkom resten af menigheden til påske. Der har dog muligvis sket undtagelser, når der som her var kronede hoveder til stede ved højmessenen. Maleri i 'St. Olofskåpet' i Värmdö kirke, Sverige, fra 1514.

Kalundborg Vor Frue kirke hed Peder Olsen. Dette år solgte han en gård, som var tilknyttet alteret, til kirkens sognepræst Birger Gunnersen.²⁰ Ved samme kirkes helligkorsalter var vikartjenesten i 1400-tallet ofte henlagt til sognepræsten i Tømmerrup,²¹ men opgaven kunne også blive udført af knapt så erfarne folk. I 1474 lod Kalundborgs borgmester Oluf Pedersen oprette en daglig sjælemesse ved Skt. Erasmi alter i Vor Frue kirke. Til det formål skænkede han to gårde i byen, hvorfra lejeindtægterne skulle finansiere messens varetagelse. I stiftelsesbrevet er det yderligere specificeret, at alterets værge hver fredag skulle give hvedebrød til de fattige børn på byens latinskole, 'peblingene', og endvidere aflønne den pebling, der dagligt forestod messen.²² Det var ikke kun de lokale, der fik oprettet sjælemesser i købstadskirkerne. I 1458 lod den lavadelige stormand Lars Henriksen i Skafteløv ved Slagelse indstifte en sjælemesse for sig selv, sin nuværende hustru og sin afdøde hustru, samt deres afdøde børn, ved Helligkorsalteret i Kalundborg Vor Frue kirke.²³ De be-

varede breve omtaler primært messestiftere fra de højere lag i samfundet, men dengang som nu havde kulturelle 'trends' det med at brede sig fra eliten til en bredere del af samfundet. Mens de store stiftelser med daglige messer og specielt udvalgte vikarer var ganske bekostelige, så fandtes der også mange langt billigere alternativer, som almindelige borgere, håndværkere og bønder i stadig større grad lod oprette rundt om i bykirkerne i løbet af 1400- og 1500-tallet, f.eks. blot med en enkelt årlig messe på en særlig udvalgt dag, en såkaldt 'årtid'. Dertil var der også den mulighed, at man så at sige selv forestod messen ved at være til stede ved en af kirkens almene gudstjenester eller tidebønner, og derpå selv opsøgte et foretrukket alter for at bede for sine afdøde kære. En anden mulighed var at tage del i de kollektive sjælemesser, som middelalderens mange gilder og lav lod oprette for sine medlemmer, hvor der på bestemte dage blev holdt messe for gildets afdøde medlemmer, og navnene på dem, der var døde siden sidst, blev læst op ved alteret.²⁴ Det er højst tænkeligt, at Kalundborgs

Skt. Getrudsgilde har haft en sådan messemæssig tilknytning til Skt. Gertruds alter i byens Vor Frue kirke, selvom en sådan forbindelse ikke er skriftligt belagt.

Set fra Kirkens side var sognekirken en serviceordning, der i praksis bragte Gud – eller i hvert fald almindelige menneskers mulighed for en forbindelse til Gud – ud til folket. I stedet for at alle folk bestandigt skulle valfarte ind til stiftets domkirke for at tage del i kirkelivet, blev gudstjenesten i form af tidebønner, sjælemesser og højmesser lagt ud til lokale 'filialer', og Kirkens pastorale funktioner med basal oplæring i kristendoms-kundskab, forkyndelse af evangeliet og varetagelse af sakramenterne – herunder barnedåb, konfirmation, vielse, skriftemål og nadver – som alle middelalderens mennesker var forpligtet til at tage del i, blev decentraliseret ud til de lokale sognepræster. Sognekirkernes kirkegårde gjorde det endvidere muligt at bevare en geografisk nær kontakt til familiens døde – i hvert fald til deres afsjælede, jordiske legeme. Til gengæld for alle disse ydelser var sognets indbyg-

gere forpligtet til at yde 'tiende', en slags indkomstbaseret kirkeskat, der som udgangspunkt udgjorde 10% af årets udbytte i såvel korn, dyr og penge; i praksis synes den dog ofte fikseret til et fast beløb. En tredjedel af tienden gik til sognekirkens drift og vedligeholdelse, en tredjedel til sognepræstens underhold, og den sidste tredjedel blev fordelt på sognets fattige og biskoppen for dennes stiftsmæssige administration. Førstnævnte 'kirke-tiende' blev forvaltet af en eller to særligt udvalgte kirkeværger, i købstæderne typisk udnævnt blandt det bedre borgerskab, f.eks. en af rådmændene. 'Præstetienden' gik som udgangspunkt til sognepræsten selv, men mange steder var embedet overdraget til en højere kirkelig instans, der til gengæld for tiendeindtægten skulle sørge for en duelig vikar eller kapellan til sognets kirkelige betjening – en ordning, som sogneboerne langt fra altid var tilfredse med. På et tidligt tidspunkt i middelalderen synes Skt. Nicolai sognekirke i Holbæk på denne måde at være tilgået en kannik ved Roskilde domkirke,²⁵ og man skal næppe regne med, at han personligt har

taget sig af de pastorale opgaver i nabokøbstaden. Det er uvist om det var på grund af utilfredshed med en indsat kapellans evner eller om årsagen var en helt anden, da Holbæks borgere engang i midten af 1200-tallet gik amok på den lokale præst. Uden at anføre eller blot indikere årsagen, beretter et anklageskrift fra ærkebiskoppen i Lund fra 1256, at byens indbyggere slog præsten Asser ihjel, hvorpå de lagde et reb om hans hals og slæbte ham på vanærende vis gennem byen til bytinget, hvor de dømte ham til en begravelse i uindviet jord, idet de hver især forinden spyttede i ligets ansigt.²⁶ Selvom baggrunden for sognepræstens grumme medfart hos holbækerne desværre ikke kendes, kan man med byhistorikeren Albert Thomsen konstatere, at »...*han maa jo have fortørnet dem paa en meget udæskende maade...*«.

Klosterkirkerne

I de fleste af middelalderens danske købstæder fandtes der også andre kirker end sognekirkerne, heriblandt klosterkirker, tilhørende en af tidens mange forskellige klosterordener. I Ka-

lundborg og Holbæk var dette gældende for to særligt købstadsorienterede klosterordener, henholdsvis Franciskanerordenen og Dominikanerordenen, hvis medlemmer herhjemme er bedre kendt som 'gråbrødre' og 'sortebrødre'. Gråbrødrene menes at være kommet til Kalundborg omkring 1240.²⁷ Ifølge en senere krønike, var det grevinde Ingerd af Hvideslægten, der tog det finansielle initiativ til klosterstiftelsen, ligesom hun gjorde det med franciskanerklostrene i København, Roskilde og Næstved. Klosteret blev anlagt uden for højbyen, neden for slottet mellem dette og Skt. Olai kirke, men hele bygningsanlægget er for længst væk; kun gadenavnet Klosterparkvej vidner om den middelalderlige fortid. Bygningen "Kålund Kloster" har som sådan intet med klosteret at gøre, ud over at den også ligger på den gamle klostergrund, hvor middelalderklosteret lå på hjørnet af nutidens Klosterparkvej og Lindegade.²⁸ Til Holbæk ankom sortebrødrene i 1275.²⁹ Hvem der havde taget initiativ dertil her er uvist, men det var den senere kong Christoffer II, der i sine yngre dage sad som

prinselig lensmand på Holbæk Slot, som i 1323 fik æren for at have bekostet klosterkirkens opførelse.³⁰ Der er stadig to fløje af middelalderens dominikanerkloster tilbage i Holbæk beliggende ved siden af den nye Skt. Nikolai kirke, der i 1872 blev opført som afløser for den gamle, da nedrevne klosterkirke. De bevarede fløje udgjorde vest- og sydfløjen af klosteret, hvor sydfløjen husede brødrenes 'refektorium' eller spisesal, og den i nyere tid rekonstruerede 'Klostersal' giver formentlig et ganske godt indtryk af, hvordan sortebrødrenes spisesal har set ud.³¹ De fire fløje dannede i begge byer rammen om en klostergård, og på den side af bygningerne, der vendte ind mod gården, løb en tagdækket klostergang, hvor al trafik imellem klosterets forskellige rum foregik; man kan endnu få et indtryk af klostergangens løb med spidsbuede arkadeåbninger ind mod gården i vestfløjen i Holbæk. I franciskanerklosteret i Kalundborg dannede klosterkirken anlæggets sydfløj, mens det i dominikanerklosteret i Holbæk lå mod nord. Dette har ikke noget at gøre med at det var to forskellige ordener, men det

er ikke desto mindre en yderst repræsentativ forskel, idet alle landets dominikaner- og franciskanerklostre er ligeligt fordelt på nordvendte- og sydvendte kirker.³² Årsagen hertil synes at være, at man placerede kirken, så den lå så tæt på byens centrum og trafikerede hovedstrøg som muligt, for derved at lette besøgende gæsters adgang til kirken. I Holbæk lå dominikanerklosteret syd for hovedgaden Ahlgade og Torvet, hvorfor kirken blev lagt nordligst i anlægget, mens franciskanerklosteret i Kalundborg lå på nordsiden af gaden, der forbandt slottet og højbyen med nederbyen, hvorfor det var naturligt at opføre kirken som klosterets sydfløj.

Hvad havde folk da at gøre i de to klosterordeners kirker? For at besvare dette må man først forstå, hvad det var for nogle ordener. Både gråbrødre og sortebrødre tilhørte en særlig gruppe inden for klosterordenene, som kaldes 'tiggermunke'. Tiggermunkene adskilte sig fra munke af de gamle ordener, som benediktinerne (f.eks. i Ringsted og Næstved) og cistercienserne (f.eks. i Sorø), ved at de mod-

sat disse intet jordegods måtte eje, men derimod alene skulle ernære sig gennem andre folks barmhjertighed og gavmildhed - hvilket først og fremmest vil sige ved at tigge. I praksis blev idealerne aldrig overholdt fuldstændigt, og også tiggerklostrene i Kalundborg og Holbæk vides at have besiddet indtægtsgivende jordejendom, men det var af så ubetydeligt omfang, at det slet ikke var nok til at fritage dem for tiggeriet som hovedindtægtskilde. Tiggeriet foregik dels inde ved deres klosterkirker, når folk kom derind, men først og fremmest ude i byen, hvor brødrene opsøgte folk på gader, markedspladser, butikker og i deres private hjem, for at bede om en skilling, lidt mad eller andre praktiske fornødenheder, der efterfølgende blev bragt hjem til 'konventet' (fællesskabet af brødre) i klosteret. Klostrene sendte også brødre ud af byen for at tigge eller 'terminere', dels ude på landet, dels i de nabobyer, hvor ordenen ikke havde klostre.³³ Der har således utvivlsomt også været besøgende sortebrødre i Kalundborg og gråbrødre i Holbæk; den ene orden udelukkede på ingen måde

den anden, tværtimod har de gæstende brødre formentlig ofte overnattet og spist hos deres kollegaer af den anden orden.

Men hvorfor skulle nogen blandt middelalderens købstadsfolk og bondealmue føle sig bevæget til at give tiggermunkene penge og mad? Der er flere aspekter til svaret på dette. For det første synes middelalderens katolske samfund at have været gennemstrømmet af en helt anden grundlæggende tanke om gavmildhed end hvad vi kender i dag - selv i en tid hvor den ene landsindsamling til godgørende formål overgår den anden. Skal man overhovedet sammenligne de to periodisk adskilte fænomener, kan man sige, at nutidens store og lejlighedsvis barmhjertighedsgaver i middelalderen var delt ud på en konstant strøm af små daglige almisser. Det lå simpelthen i basal kristen kultur, at hvis man havde råd, var man moralsk forpligtet til at hjælpe dem, der var dårligere stillet. Og det gjaldt vel og mærke ikke kun for den politiske og økonomiske overklasse, men også ganske jævne borgere, håndværkere og bønder. "Hvad I gør mod de

fattige, gør I imod mig", havde Kristus angiveligt sagt, og det gjaldt både gode og onde gernin-

ger, så ved at give bare en lille del af sit overskud til de fattige, gavnede man kynisk set også

Fig. 6. Det er omstridt, hvorvidt de to ordensstiftere Frans af Assisi og Dominik Guzman nogensinde mødtes i virkeligheden, men i kunstens verden er det sket adskillige gange, som her afbildet af Fra Angelico. I princippet kunne scenen lige så godt repræsentere et møde imellem to par terminerende franciskanske gråbrødre fra Kalundborg (til venstre) og dominikanske sortebrødre (til højre) ved en kirke et sted i middelalderens Nordvestsjælland; at sådanne møder ofte har fundet sted i virkeligheden er der således ingen grund til at betvivle. Maleri på altertavle af Fra Angelico ca. 1428-29. Oprindeligt panel af altertavle i ukendt kirke, nu i Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin.

sin egen situation med hensyn til tiden i Skærsilden og vejen til sjælefrelsen. Men ud over at være fattige havde tiggermunken også mere håndgribelige serviceydelser at tilbyde folk, som kunne gøre det værd at betænke dem med gaver og almisser for.

Den primære ydelse var prædiken. Forkyndelsen af det kristne budskab var i princippet udlagt til bisper, kannikker og sognepræster, men eftertidens historikere er temmelig uenige om, i hvor grad f.eks. sognepræster rent faktisk prædikede i forbindelse med højmesserne, og det har formentlig også varieret betydeligt både over tid og fra egn til egn – og fra præst til præst. Det har sikkert også været forskelligt, hvor interesserede folk har været i at høre prædikener, men hvor det nok er de færreste af os i dag, der ligefrem føler et behov for at blive prædikeret for, synes gode prædikener faktisk at have været en ganske eftertragtet vare på middelalderens 'religiøse marked'. Det var i prædikenen, at Guds mening med os mennesker og alt hvad der skete omkring os blev forklaret, og det var gennem prædikenen man

lærte, hvad man skulle gøre for at stå de bedste chancer for at blive frelst. Og det synes kun at have været meget få iblandt middelalderens mennesker, der helt turde lade hånt om den slags overvejelser. Foruden det rent sjælelige og moralsk opbyggelige element i prædikenen, skal man nok heller ikke negligere, at gode prædikener havde en ganske anseelig underholdningsværdi, som mange gerne ville nyde godt af. Gode prædikener var imidlertid ikke det, som sognekirkernes præster var bedst til. Deres tid gik primært med at afholde tidebønner og varetage sakramenterne, og almindelige sognepræster ville så godt som aldrig have nogen videre dyb indsigt i teologiske spørgsmål, ligesom man ikke nødvendigvis kunne forvente, at de var særlig underholdende som fortællere. Anderledes var det med tiggermunkene. Især de dominikanske sortebrødre var specielt rettede på netop det at prædike, faktisk er deres korrekte middelalderlige betegnelse 'prædikebrødre' (fratres predicatorum). Hele målet med Dominikanerordenens oprettelse og eksistens var en bedre forkyndelse af det kristne

budskab, og lige fra han blev optaget i ordenen, gik det meste af en sortebroders liv med under-

Fig. 7. Skt. Dominik prædiker for menigheden i en kirke, mens hans ledsagende 'socius' sover eller lytter andægtigt bag ham. Dominikanske og franciskanske prædikanter har i Nordvestsjælland især prædikeret i deres egne klosterkirker i Holbæk og Kalundborg, men utvivlsomt også i købstædernes sognekirker og øvrige kapeller, såvel som i sognekirkerne ude på landet. Illustration i Brügger Psalter, ca. 1265. Chester Beatty Library, Dublin.

visning, studier og praktisk udførelse af prædikantgerningen. Selvom gråbrødrene var knapt så teologisk og akademisk orienterede, blev også de med tiden flittige og dygtige prædikanter. Ikke alene fik brødrene af begge ordener den bedste teologiske uddannelse datiden kunne tilbyde, de blev desuden behørigt trænet i at formidle budskabet til alle slags mennesker ved alle slags lejligheder – og til at kunne tage en verbal kamp op med eventuelle kritikere og tvivlere. Det ovenfor omtalte tiggeri gik således hånd i hånd – næsten bogstavelig talt – med prædikengerningen, idet tiggermunkene blev sendt ud to og to for både at prædike og indsamle almisser i byen og på landet. Prædikenerne foregik først og fremmest i deres egne klosterkirker, der modsat sognekirkerne også var arkitektonisk indrettede til den bedst mulige akustiske formidling, og prædikenerne var en medvirkende årsag til den store folkelige søgning til tiggerklostrenes kirker. Men dertil har dominikanske og franciskanske præster hyppigt optrådt som 'gæsteprædikanter' i sognekirkerne, både i byerne og ude på

landet, i det omfang den tilknyttede sognepræst tillod dette. Hvilket denne efter alt at dømme som regel har været positivt disponeret for. Sognepræster og tiggermunke kunne være uenige om mange ting, men det handlede som regel om økonomi, og der var umiddelbart intet økonomisk at tabe for sognepræsten ved at lade tiggermunke prædike for hans menighed. Tværtimod betød det kun, at han selv slap for at gøre det.

Et større problem var det, om folk ønskede at blive begravet hos tiggermunkene på disses kirkegårde eller endog inde i deres kirker, for her var der ganske store penge involveret. I 1477 kvitterede den dominikanske prior i Holbæk den adelige fru Birgitte til Atterupgård i Grevinge sogn for en betaling på 20 rhinske gylden, som hendes nu afdøde mand, Christian van Hafn, havde lovet dem for et gravsted i klosteret.³⁴ I praksis synes det kun at have været den højeste elite i samfundet af højadelige og borgmestre, der endte med at vælge et familiegravsted hos tiggermunkene, således at de fleste blev begravet ved deres

sognekirke, men så til gengæld, hvis de ønskede det, fik oprettet en sjælemesse hos de lokale tiggermunke. Hvis sjælemesser fyldte meget i senmiddelalderens købstadsognekirker, er det ingenting imod hvad der foregik i dominikaner- og franciskanerkirkerne, hvor sjælemesser fra starten af 1400-tallet blev den vigtigste indtægtskilde for ordenerne overhovedet. Og samtidig den aktivitet, der efter studier og prædikener optog mest af brødrenes tid. Man kan sige at klostrene både var mandskabsmæssigt og fagligt bedre rustede til at varetage sjælemesserne end sognekirkerne, idet der som hovedregel altid var mindst 12 brødre til stede på klosteret, og dermed flere til at fordele opgaverne på end hos sognepræsten og hans vikarer,³⁵ hvortil kom, at tiggerordenerne snart udviklede en særlig liturgisk ramme at sætte sjælemesserne ind i, der gjorde dem mere iøjne- og iørefaldende. En særlig omfattende sjælemesse blev i 1456 oprettet af dronning Dorothea hos sortebrødrene i Holbæk.³⁶ Mod en betaling på 100 mark lybsk, en alterkalk, en bog, en messerede, nogle alterklæder og en gård be-

liggende i Holbæk på sydsiden af Torvegaden, skulle brødrene afholde en messe om søndagen for den hellige trefoldighed, om mandagen for alle kristne sjæle, om tirsdagen for Johannes Evangelisten, om onsdagen for den helgen, som dagen tilhørte, om torsdagen for Guds Legeme, om fredagen for Kristi fem sår og om lørdagen for Vor Frue. Præcis hvorfor dronning Dorothea lige valgte at placere messerne i Holbæk vides ikke, men kontrakten var så betydelig, at ordenens nordiske provincialprior var med til at besegle den. Det var dog normalt adelige, borgere og gejstlige af mere almindelig baggrund, der stod i forhold til regionens to klostre. I 1516 lod dronning Christines dørsvend, Jens Lykkesen, oprette en årlig sjælemesse ved Skt. Katharinæ alter i Kalundborgs franciskanerkirke, for hvilket han skænkede brødrene en gård i Bregninge,³⁷ og i 1409 gav kalundborgenserne Have Bard en eng i Ubberup til samme kloster "til alle de sjæles lise, der har bedst ret til at nyde den forsagte miskunds gave", altså en messe til alle værdigt trængende sjæles gavn.³⁸ De to klostre fik dog også

mange gaver uden at der specifikt omtales en messeoprettelse, men da de typisk faldt i forbindelse med testamenter, må man formode, at den glade giver alligevel har haft en forhåbning om, at gaven ville hjælpe hende eller ham igennem Skærsilden. Som regel blev begge klostre betænkt i testamenter fra sjællandske adelsfolk eller højgejstlige, typisk med samme størrelse gave, andre gange med lidt mere til det ene end til det andet kloster. Cecilie Jonsdatter foretrak således "de små brødre" (dvs. gråbrødrene) i Kalundborg, da hun i 1307 testamenterede dem 3 mark penge mod blot 1 mark til sortebrødrene i Holbæk,³⁹ hvori- mod Christine Rosenkrands tilsyneladende havde et omvendt præferenceforhold, da hun i 1509 testamenterede 2 pund korn til Holbæk sortebrødre og 1 pund korn til gråbrødrene i Kalundborg.⁴⁰ Fru Christines forskelsbehandling af regionens to tiggerklostre bliver yderligere interessant ved, at hun ellers faktisk synes at have foretrukket gråbrødrene, som både i Helsingør, Roskilde og Odense fik to pund korn mod kun ét til de derboende sortebrødre.

Den positive særbehandling af sortebrødrene i Holbæk kan forklares ved, at hendes afdøde mand Jørgen Rud i en årrække havde været lensmand netop dér, men den decideret negative særbehandling af gråbrødrene i Kalundborg, står tilbage at forklare. Enkefruen på Vedbygård har uden tvivl mødt flere af de grå brødre i Kalundborg ved selvsyn, men lokale relationer kunne tilsyneladende både være en fordel og en ulempe. En udsædvanlig lige fordeling de to klostre imellem blev praktiseret af Gyde Skjalmsdatter Bang i 1292, idet hun skænkede dem en forgyldt kappeprydelse til en værdi af 53 penninge, som de to brødrekonventer selv skulle finde ud af at dele imellem sig.⁴¹

Tiggermunkene udviklede sig til en slags 'dødskonsulenter', der mere end nogen anden gruppe inden for Kirken hævdede at vide besked om alt med relation til efterlivet. Dette var ikke mindst noget de forstod at udnytte efter pestens udbredelse, hvor døden pludselig blev langt mere nærværende end hidtil i alle menneskers liv, et forhold man simpelthen ikke kunne

undlade at gøre sig overvejelser om allerede fra helt ung. Tiggerordenernes præster kunne i pinede detaljer gøre rede for de grusomme trængsler, der ventede i Skærsilden, men samtidig kunne de tilbyde en lind strøm af gode råd for, hvordan man slap lettest igennem dette uomgælelige ophold: gennem gavmilde og gode gerninger (f.eks. mod brødrene selv), ved at oprette sjælemesser (f.eks. i brødrenes kirker), ved at købe afladsbreve (som brødrene også kunne tilbyde) og broderskabsbreve med ordenerne, men først og fremmest ved at bekende og skrifte sine synder i tide og gøre bod for dem. Også på dette sidste vigtige punkt kunne ikke mindst sortebrødrene tilbyde deres hjælp, idet de teologisk forstandige dominikanerpræster havde gjort synder, skriftemål og bod til deres helt eget ekspertområde. De førende lære-bøger på emnet var dominikanske, og udover at lære sognepræster at prædike, var det rollen som skriftefader, at sortebrødrene kunne hjælpe med til at forbedre hos sognepræsterne. Snart begyndte tiggerpræsterne også selv at optræde som skriftefæd-

re for lægfolk, hvilket skabte en del ballade med 'den sekulære kirke' (dvs. bisper, kannikker og sognepræster), idet der både var penge og stor religiøs betydning

Fig. 8. Fra starten af 1300-tallet oprettede stadig flere adels- og borgerslægter private altre i især tiggermunkenes klosterkirker med tilknyttede sjælemesser for slægtens afdøde medlemmer. Billedet viser to sortebrødre i bøn foran et Mariaalter under et ophængt adelsvåben. Illustration af ukendt kunstner i Heidelberg *Liederhandschrift* (Codex Manesse) fra starten af 1300-tallet. Universitätsbibliothek Heidelberg.

tilknyttet skriftemålssakrament. Ordenernes præster var dog paveligt godkendt til opgaven, og så længe de enkelte skriftefædre var blevet præsenteret lovformeligt for biskoppen og i øvrigt opførte sig kollegialt over for sognepræsterne, fik de lov at varetage gerningen. I praksis synes ordningen at have været, at det årlige lovpligtige skriftemål blev givet til sognepræsten, mens man i det omfang det ønskedes derudover kunne skrifte til dominikaner- og franciskanerpræster. Især mange kvinder synes at have gjort brug af denne ekstra mulighed for skriftemål, næppe fordi de syndede mere end mændene, men fordi senmiddelalderens kvinder generelt fremstår mere religiøst interesserede end lægsamfundets mænd, ligesom de kristne værdier og tanker, som tiggermunkene prædikede, nok var af et indhold og i en form, der i særlig grad tiltalte datidens kvinder.

Da Danmark skiftede trosform fra katolicisme til luthersk protestantisme ved Reformationen i årene omkring 1536, betød det en lukning af alle landets klostre. Mens de andre munke-

ordener fik en slags aftrædelsesordning, ramte trosskiftet tiggerordenerne anderledes hårdt, idet tiggermunke straks fik ordre om at konvertere eller forlade landet, og alle deres besiddelser blev konfiskeret og for en stor del ødelagt. Årsagen til en sådan speciel streng linje imod tiggerordenerne var, at de mere end nogen andre stod for det teologiske forsvar af den katolske pavekirke. Den dominikanske provincialprior dr. Hans Nielsen, der var leder for ordenens klostre i Norden, var en af dem, der udgav kampskrifter imod lutheranerne, og rundt om i klosterkirkerne blev der prædikeret hårdt imod de nye kætterske tanker. Omvendt var tiggermunkene et særlig yndet angrebsmål for de lutherske prædikanter, der i mange byer fik ophidset borgere og myndigheder imod klosterbrødrene. I Holbæk besluttede sortebrødrene i 1535 selv at forlade byen, idet de overlod deres kloster til byrådet med ønske om, at det skulle omdannes til et hospital for byens fattige,⁴² mens fogeden på Kalundborg Slot allerede i 1532 jog gråbrødrene af byen - endda tilsyneladende med hjælp af

klosterets sidste franciskanske leder eller 'guardian', Melchior Jensen, der under reformationsopgøret selv havde skiftet side og nu blev byens første lutherske sognepræst.⁴³

Andre kirker og kapeller

Nordvestsjælland købstæder har huset endnu et par kirkelige bygninger i middelalderen. Det kongelige slot i Kalundborg havde sit eget kapel, stiftet af kong Valdemar IV Atterdag omkring 1360 samtidig med oprettelsen af fem andre kongelige borgkapeller rundt om på Sjælland.⁴⁴ Sådanne kapeller blev alene benyttet af kongefamilien selv under ophold på borgen og ellers af den indsatte borgherre eller lensmand. Borgkapellets historie og beliggenhed i Kalundborg er lidt usikker, formentlig fordi det har skiftet navn i løbet af senmiddelalderen, men det er min formodning, at det har ligget i eller umiddelbart ved selve borgen. Oprindeligt synes det indviet til Skt. Jørgen (eller Georg), idet paven havde foræret kongen nogle relikvier af denne helgen til kapellets ophøjelse.⁴⁵ I 1437 synes værnehelgenen

imidlertid ændret til Skt. Johannes Evangelisten.⁴⁶

Årsagen hertil kan meget vel være, som foreslået af Thomas Riis, at relikvierne af Skt. Jørgen i mellemtiden var blevet overført til et andet kapel i byen.⁴⁷ Kalundborg har således senest fra 1292 haft et hospital for spedalske, hvilket i 1327 og 1391 berettes at være indviet til Skt. Nicolaus.⁴⁸ Kilderne fra Kalundborg taler faktisk ikke eksplicit om noget kapel ved hospitalet, men eftersom sådanne ellers altid synes at have været anlagt ved hospitalerne, for at de spedalske skulle kunne føre et ordentligt kristent levned uden risiko for at smitte andre, må vi formode, at det også har været gældende her. Fra 1400-tallet tales ikke længere om et Skt. Nicolai hospital, men om en Skt. Jørgensgård, og snarere end en ny institution, var der tale om et nyt navn på en gammel institution. Over hele Europa blev spedalskeshospitaler i senmiddelalderen samlet under den dragebekæmpende værnehelgen Skt. Jørgen, så det var derfor oplagt også at lade denne overtage hospitalet i Kalundborg - ikke

mindst når man alligevel havde nogle af hans relikvier liggende i borgkapellet. Hospitalet og kapellet synes at have ligget i eller lige uden for nederbyen Kordel, formentlig der hvor bydelen Skt. Jørgensbjerg med tiden tog form. I 1484 omtales endda et "Skt. Jørgens Kloster i Kalundborg",⁴⁹ men det er altså ikke et kloster i egentlig forstand, men et spedalskhedshospital med en tilknyttet præst til at tage sig af de spedalskes åndelige behov. Det er muligt, at den pastorale tjeneste ved hospitalskapellet har påhvilet præsten i nabo-sognet Årby. I hvert fald berettes det i 1484, at forstanderen ved hospitalet gennem generationer da har skullet yde kirken og præsten i Årby to pund korn om året for nogle jorder beliggende i Skt. Jørgensvang, som sognekaldet eventuelt kan have fået for sin tjeneste.⁵⁰ Typisk var der plads til 10-20 syge på et hospital, hvortil var knyttet 4-8 plejere (som regel kvinder, evt. såkaldte 'beginer'), foruden forstanderen og præsten.⁵¹ Det blev drevet på indtægter fra et tilknyttet, men som oftest relativt beskedent jordegods, samt på testamentariske gaver og almis-

ser indsamlet ved terminering i stil med hos tiggermunkene. Det overordnede ansvar for driften lå normalt hos byrådet, men i Kalundborg synes også kongemagten at have været stærkt involveret med udstedelse af privilegier.

Nogle steder i litteraturen kan man også støde på en fremsat formodning om, at der skulle have ligget en Skt. Jørgensgård med et kapel uden for Holbæk.⁵² Eksistensen af en sådan gård eller en anden form for hospital i middelalderens Holbæk er dog kildemæssigt uden konkrete belæg. Det samme kan siges om det tilknyttede kapel, der først for alvor blev lanceret af historikeren Hugo Matthiessen, da han i 1914 forsøgte at sammenkoble bevarede skriftlige omtaler af kirker i middelalderens Holbæk med de da netop fundne ruinrester af samme. Her stødte han på to omtaler i de kongelige kancelliregistranter fra 1570'erne, hvor Frederik II i 1572 tillod lensmanden på Holbæk Slot at "lade nedbryde en gammel kirke ligendis uden for vort slot Holbæk, som udi mange år haver stået tillukt og øde"; mate-

rialerne skulle lensmanden anvende til udbedring af slottet.⁵³ Året efter skænkede samme konge samme lensmand en forladt kirke i Holbæk, nemlig Skt. Nicolai kirke, som lensmanden måtte nedbryde og genbruge materialerne fra som han ville.⁵⁴ Hugo Matthiessen tog for givet at der måtte være tale om to forskellige kirker, og ingen har tilsyneladende siden fået den idé, at der kunne være tale om to forskudte omtaler af samme kirke - et ellers ret udbredt fænomen i datidens kirkenedlæggelsesprocesser. I stedet fandt Matthiessen i markbøgerne en potentiel beliggenhed for den første kirke på 'Kirchebiørg' et sted på lade-gårdens jorder, som han mente sikkert var dér, hvor man i 1887 fandt rester af en lille teglstensbygning på en bakke syd for banegården.⁵⁵ Senere kunne byhistorikeren Albert Thomsen og *Danmarks Kirker* genfremsætte hypotesen,⁵⁶ førstnævnte med den tilføjelse, at "der er gættet på, at huset var rester af en Skt. Jørgensgård," nemlig i fjerdeudgaven af Traps *Danmark*; Thomsen selv havde tydeligvis ikke meget tiltro til hospitalstesen.⁵⁷ En arkæologisk udgravning i

1942 viste endvidere, at bygningen på ladegårdsjorden ikke var noget kapel, men derimod en middelalderlig teglovn.⁵⁸ Faktum er således, at hele eksistensen af Matthiessens tredje kirke alene bygger på spekulationer, som meget vel kan være rigtige, men lige så vel være forkerte: de to skriftlige omtaler fra 1572-73 kan udmærket gælde én og samme kirke, og der findes ingen belæg for eksistensen af noget hospital med kapel i middelalderens Holbæk.

Til gengæld har der med rimelig sikkerhed ligget et andet kapel et stykke uden for byporten til middelalderens Holbæk, nærmere bestemt på hjørnet af nutidens Roskildevej og Nørrevang. Her fandt arkæologerne i 1929 fundamentet af en middelalderlig teglstensbygning, der ud fra sin form og omkringliggende marknavne (bl.a. *Kapelagrene*) er blevet tolket som et kapel fra anden halvdel af 1400-tallet, en lille firkantet bygning, ca. 8 x 12 m, hvori der har stået et alter og en brønd - muligvis omkring et kildevæld.⁵⁹ Mens de skriftlige kilder intet har at berette om dette, har vi i stedet et skriftligt

belagt vejkapel uden arkæologiske spor beliggende uden for Kalundborg. I 1495 kunne biskop Niels Skave af Roskilde således "for at gudstjenesten ydermere kan øges og opretholdes til evig tid udi Vor Frue kirke i Kalundborg" tildele samme kirkes herre (dvs. sognepræsten eller den patronatshavende institution) indtægten af "alt det offer, som falder udi Helligkors kapel, stående mellem Skt. Jørgen og slotets tegllade, uden for Kalundborg."⁶⁰ Funktionerne af de to vejkapeller har formentlig været den samme, nemlig at tilbyde en ekstra mulighed for at tilbede de højere værnende magter for folk på vej ind og ud af byen – og tilsyneladende også mulighed for her at lægge en supplerende offerskilling.

Religiøsitet uden for kirkerne

Sognets kirkelige liv foregik ikke kun inde i kirken. På en række kirkelige festdage året rundt gik man i processionser ud fra kirken og i et eller andet omfang rundt i byen, inden man vendte tilbage til udgangspunktet. Disse processionser synes at have været voldsomt populære i senmiddel-

alderen og nød stor bevågenhed fra lægbefolkningen. Der kunne også være mindre festlige anledninger til at gå kirkelig procession. I forbindelse med pestens hærgen fra midten af 1300-tallet foreskrev paven en række religiøse virkemidler imod denne udløber af Guds vrede, hvilket bl.a. involverede en flittig processionsgang ud fra byernes forskellige kirker og klostre.⁶¹ Det var op til biskoppen og det lokale byråd at fastlægge den mere præcise udførelse. I Kalundborg Vor Frue kirke hænger et fornemt 26 cm højt bronzekrucifiks, som man mener netop kan have været anvendt til processionsgang, hvor en af kirkens tjenere har holdt krucifikset oppe forrest i processionsrækken.⁶²

Også i dagligdagen har troen spillet en betydelig rolle i langt de fleste middelalderborgeres liv. Generelt frarådede Kirken ganske vist lægfolk imod at give sig i kast med dybere trosspørgsmål, da det var bedre at overlade sådanne overvejelser til de professionelle. En daglig fremsigelse af Fader Vor, Ave Maria og trosbekendelsen kombineret med en ydmyg, lydig og gavmild adfærd

over for Kirken, samt en generel god og from levevis, var de daglige religiøse handlinger, som man skulle opmuntre den almindelige lægmand og -kvinde til. For dem, der gerne ville komme lidt nærmere et *vita apostolica*, det kristne idealliv, kunne man i bønnebøger finde forslag til en række passende ekstra bønner til forskellige tider, f.eks. når man hørte kirkeklokkerne ringe til messe og tidebønner. I mange private hjem har der formentlig været afsat plads på væggen, på en hylde eller et lille bord til en slags 'hjemmealter' med et simpelt kors, et billede af Jomfru Maria eller et andet helligt symbol, som var centrum for bøn og religiøse tanker inden for hjemmets vægge. Dette er imidlertid desværre en væsentlig side af middelalderens trosliv, som har efterladt sig umådeligt få spor i de skriftlige kilder såvel som arkæologisk.

På ét punkt har konkrete spor efter almindelige lægfolks religion i middelalderens nordvestsjællandsske købstæder dog overlevet frem til i dag. Udover at oprette sjælemesser og være gavmild imod de fattige, var en

af de mest populære bodsgørende handlinger, hvor alle uanset økonomisk formåen kunne være med, at tage på pilgrimsfart. Rundt om i landskabet fandtes en række steder, som af den etablerede kirke og/eller af den lokale folketro blev tillagt hellig status. Dette gjaldt først og fremmest gravsteder for særligt hellige personer eller deciderede helgener, og det gjaldt kildevæld, hvor vandet blev tillagt en hellig og helbredende kvalitet. Hellige kilder udsprang ifølge folketroen som regel på steder, hvor et eller andet dramatisk var sket, f.eks. hvor meget fromme mennesker havde lidt en voldsom martyrdød.⁶³ Sådanne valfarts-

mål var dels værd at opsøge for mennesker, der havde en lidelse, som det helbredende vand mentes at kunne afhjælpe, eller som steder, hvor bøn til den tilknyttede hellige person eller helgen havde særlig stor chance for at blive hørt. Men derudover blev hele denne 'religiøse turisme' efterhånden stadig mere institutionaliseret i senmiddelalderen, således at det fungerede som et meget udbredt bodsmiddel i forbindelse med skriftemål. En pilgrimsrejse til et bestemt valfartssted forkortede opholdet i Skærsilden med et bestemt antal dage. Pilgrimsmål af varierende værdi fandtes overalt i Danmark og Europa. I Nordvestsjælland

Fig. 9. Ibskaller fundet på middelalderens Skt. Nicolai kirkegård i Holbæk. Muslingeskallen blev syet på tøjet og fungerede som tegn på, at bæreren havde gennemført et pilgrimstogt til Skt. Jakobs (på dansk Ibs) grav i Santiago de Compostela i Galicien. Foto: K. Weiss; i Koch 1997, 142, fig. 182.

udviklede det mest berømte valfartssted sig sidst i middelalderen ved Holmstrup kirke syd for Jyderup, hvor Skt. Søren angiveligt havde ladet en hellig kilde springe syd for kirken.⁶⁴ I international sammenhæng var valfartsstedet over dem alle Den Hellige Grav i Jerusalem, men da denne efter Jerusalems fald til muslimerne i 1187 ikke længe var velforvaret, foretrak mange europæere i stedet at opsøge det lidt lettere besøgte pilgrims-mål Santiago de Compostela på nordvestspidsen af den Iberiske Halvø, hvor apostlen Jakob ifølge sagnet ligger begravet i katedralen. Intet andet sted tiltrak så mange pilgrimsrejsende fra hele senmiddelalderens Europa som Santiago de Compostela, heriblandt også en del godtfolk fra Holbæk. Dette ved vi fordi pilgrimsindustrien i Compostela havde fået den gode idé at markedsføre et unikt symbol som bevis for at man havde været ved Skt. Jakobs grav: en hvid bølget muslingeskal fra kammuslingen *Pecten Jacobæus*, der er særlig udbredt langs den nordspanske kyst. Afbildninger af Skt. Jakob viser ham gerne med vandrestav, stor hat og en sådan mus-

lingeskal påsyet hatten eller tøjet, og på samme måde bar hans pilgrimsbesøgende en 'ibskal' (*Ib* er en dansk form af navnet Jakob) på dragten som et synligt bevis på deres fromme færd. Og sådanne ibskaller har arkæologerne efterfølgende fundet adskillige af på de to middelalderlige sognekirkegårde i Holbæk; to blandt gravene på Vor Frue kirketomt og yderligere ti i gravene ved Skt. Nicolai kirke.⁶⁵

Afrunding

Kirke og religiøsitet har således fyldt meget i middelalderens nordvestsjællandske købstæder. Dels har sognekirkerne spillet en central rolle i folks liv, både i forbindelse med familiens høj-tider og i dagligdagen. I supplement hertil har regionens to klosterkirker med deres tilknyttede konventer af tiggermunke sat deres store præg på bybilledet i Kalundborg og Holbæk. Samlet har sognepræster, altermikarer og tiggermunke stået som vigtige bindeled imellem Gud, helgener og hele den kristne trosverden på den ene side og byernes øvrige befolkning på den anden. En kristen samhørighed, som ingen

i middelaldersamfundet kunne sætte sig udenfor. Her blev man døbt, konfirmeret, gift og begravet; her hørte man prædikener og blev oplært i basal kristendomskundskab; her skriftede man sine synder, fik syndsforladelse, blev pålagt bod og gik til nadver; og her overværende man tidebønner, messer og fik eventuelt selv oprettet messer til sin sjæls frelse. Foruden sogne- og klosterkirkerne rummede to af vore købstæder desuden kapeller til specielle grupper i samfundet, ligefra de øverste (borgkapellet i Kalundborg) til de laveste (Skt. Jørgenskapellet sammesteds), og med kapeller for de vejfarende på vej ind og ud af byen. At i hvert fald nogle nordvestsjællandske købstadsborgere har rejst langt udenfor byporten og bragt en smule af middelalderens fælleskristne kultur med sig tilbage til byen viser de mange ibskaller i Holbæk.

Noter

- 1 Nogen vil måske undre sig over de vekslende stavemåder Olav og Olai, hvor sidstnævnte er den latinske genitivform (ejefald) af førstnævnte, således at en kirke indviet til Skt. Olav hedder Skt. Olai kirke. Samme forhold gælder navneformerne Nicolaus og Nicolai.
- 2 Rep. 1. rk. III nr. 7327; 2. rk. V nr. 8431.
- 3 Matthiessen 1914; DK, 2945-2948.
- 4 Rep. 2. rk. I nr. 6033.
- 5 Koch 1997, 156-158,
- 6 Matthiessen 1914; DK, 2945-2948.
- 7 DK, 3303-3307.
- 8 Matthiessen 1914, 26-27; DK, 2948-2949.
- 9 En udførlig opsummering af kirkens bygningshistorie findes i DK, 3017-3298.
- 10 Beskrivelsen af Nykøbing kirke er baseret på DK, 3345-3416.
- 11 DK, 3160.
- 12 DK, 3161-3162.
- 13 DK, 3308-3309.
- 14 DK, 2878-2879.
- 15 Knudsen 1911, 135-136.
- 16 Jørgensen 1909, 103-106.
- 17 DK, 3349.
- 18 DD 4. rk. VII nr. 354; 4. rk. XII nr. 334.
- 19 Rep. 1. rk. III nr. 7300.
- 20 DL V nr. 337.
- 21 F.eks. Rep. 2. rk. V nr. 8774.
- 22 KS 3. rk. II, 365-366.
- 23 Rep. 2. rk. I nr. 850.
- 24 De nordvestsjællandske gilder og lav er nærmere omtalt af Lars Bisgaard andetsteds i denne årbog.
- 25 Arhning 1939, 87-89.
- 26 *Acta processus litium*, 21. Oversat hos Thomsen 1936-37, 37.
- 27 AD, 208.
- 28 Om franciskanerklosterets bygningshistorie, se Rasmussen 1992; DK, 3327-3340.
- 29 AD, 206; DOPD 1275 12/9.
- 30 AD, 210; DOPD 1323 15/8. Om klosterstiftelsens mulige baggrund, se Jakobsen 2003.
- 31 Om dominikanerklosterets bygningshistorie, se Græbe 1993; DK, 2834-2859.
- 32 Jakobsen 2008, 193-195. Efter som klosterkirken, ligesom alle andre middelalderlige kirker, lå i længderetningen øst-vest, med kor i den østlige ende, ville en placering som klosterets østfløj eller vestfløj være utænkelig.
- 33 Jakobsen 2009.
- 34 Rep. 2. rk. II nr. 4017; DOPD 1477 23/4.
- 35 Den samme person måtte desuden kun forestå én messe pr. dag.
- 36 Rep. 2. rk. I nr. 642; DOPD 1456 7/9.
- 37 Rasmussen 1992, 113.
- 38 Rep. 1. rk. III nr. 5041.
- 39 DD 2. rk. VI nr. 91; DOPD 1307 9/10.
- 40 DM 1. rk. VI, 186-188; DOPD 1509 12/2.
- 41 DD 2. rk. IV nr. 67; DOPD 1292 4/3.
- 42 Thomsen 1932, 58; DOPD 1535 24/2.
- 43 SM II, 365-366.
- 44 DD 3. rk. V nr. 118.
- 45 DD 3. rk. VII nr. 36.
- 46 Rep. 1. rk. III nr. 6855.
- 47 Riis 1985, 49-50.
- 48 DD 2. rk. IV nr. 67; 2. rk. IX nr. 372; 4. rk. IV nr. 380.
- 49 Rep. 2. rk. III nr. 5448.
- 50 Rep. 2. rk. III nr. 5448 og 5499.
- 51 Møller-Christensen & Skov 1961.
- 52 F.eks. Trap 1920, 413-414.
- 53 Kanc. Brevb. 1572 10/4.
- 54 Kanc. Brevb. 1573 13/12.
- 55 Matthiessen 1914, 27-29.

- 56 Thomsen 1936-37, 138-139; DK, 2950. I DK dog med det supplerende forslag, at kirken omtalt i 1572 kan være identisk med det nedenfor omtalte kapel på Roskildevej (DK, 2950), hvilket dog forekommer at strække beligheden "uden for vort slot Holbæk" vel langt.
- 57 Thomsen 1936-37, 64.
- 58 Thomsen 1943.
- 59 Matthiessen 1930; DK, 2949.
- 60 Hofmans *Fundationer* VIII, 213.
- 61 Gallén 1946, 191.
- 62 DK, 3157-3159.
- 63 Om helligkilder i Nordvestsjælland, se Jakobsen 2008a.
- 64 Se f.eks. Bang 1909; DK, 1789-1791.
- 65 Matthiessen 1914, 13-14; Koch 1997, 139-144.

Kilder og litteratur

Henvisninger til skriftlige kildebelæg fra middelalderen gælder generelt den nyeste udgivelse.

Acta processus litium - inter regem danorum et archiepiscopum lundensem. Udgivet af A. Krarup & W. Norvin, København 1932.

AD = *Annales Danici medii ævi.* Udgivet af E. Jørgensen, København 1920.

Arhnung, J.O. (1939): 'Holbæk Kirke som Kapitelskirke', i *Fra Holbæk Amt* 1939, 87-123

Bang, Thomas B. (1909): 'St. Søren Holmstrup', i *Fra Holbæk Amt* 1909, 34-44.

DD = *Diplomatarium Danicum.* Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938 ff.

DK = *Danmarks Kirker.* IV: Holbæk Amt. Udgivet af Nationalmuseet, København 1989-94.

DL = *Diplomatarium dioecesis Lundensis - Lunds ärkestifts urkundsbok.* Udgivet af L. Weibull, Lund 1900-39.

DM = *Danske Magazin.* Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie, København 1745 ff.

DOPD = *Diplomatarium OP Dacie online.* Webudgivelse af

J.G.G. Jakobsen, Centre for Dominican Studies of Dacia, på www.jggj.dk/CDS.html.

Gallén, Jarl (1946): *La Province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs 1 - Histoire générale jusqu'au Grand Schisme*, Helsingfors.

Ganshorn, Jørgen (1992): 'Kalundborgs slotte og befæstning', i *Kalundborgs Historie* vol. 4, red. T. Nyberg & T. Riis, Kalundborg, 183-201.

Græbe, Henrik (1993): 'Holbæk Kloster - Sortebrødrenes hus indviet til S. Lucius', i *hikuin* vol. 20, 33-52.

Hofman, Hans de (1755-80): *Samlinger af publice og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*, København.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2003): 'Da prædikebrødrene kom til Holbæk : Om de mulige bevæggrunde og samtidspolitiske forhold bag en dominikansk klosterstiftelse på Sjælland i starten af senmiddelalderen', i *Kirkehistoriske Samlinger* 2003, 7-35.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2008): *Prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens*

Danmark, ph.d.-afhandling, Syd-dansk Universitet. (www.jggj.dk/phd-afhandling.pdf)

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2008a): 'Helligkilder i Nordvestsjælland', appendiks til *Da Himmelen kom nærmere - fortællinger om Danmarks kristning 700-1300*, Brian Patrick McGuire, København, 239-244.

Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig (2009): '»De tigtermunke fare omkring...« - om dominikansk og franciskansk terminering blandt middelalderens landboere', i *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:1, 9-50.

Jensen, Jørgen Elsøe (1999): *Danmarks middelalderlige byplaner* vol. 6 ('Syd- og Vestsjælland'), Odense.

Jørgensen, Ellen (1909): *Helgendyrkelse i Danmark*, København.

Kanc. Brevb. = *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*. Udgivet af Rigsarkivet, København 1885 ff.

Knudsen, Gunnar (1911): 'Om Præstegaarden i Nykøbing', i *Fra Holbæk Amt* 1911, 134-144.

Koch, Hanne Dahlerup (1997): 'Den arkæologiske udgravning', i *Aarbøger for Nordisk*

Oldkyndighed og Historie 1994-95 ('Ahlgade 15-17, Holbæk'), 11-191.

KS = *Kirkehistoriske Samlinger*. Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København 1849 ff.

Matthiessen, Hugo (1914): 'En middelalderlig Kirketomt i Holbæk', i *Fra Holbæk Amt* 1914, 5-38.

Matthiessen, Hugo (1930): 'En middelalderlig Kapeltomt i Holbæk', i *Fra Holbæk Amt* 1930, 232-236.

Møller-Christensen, Vilhelm & Erik Skov (1961): 'Hospital' (Alm. og Danmark), i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* vol. 6, 677-683.

Rasmussen, Jørgen Nybo (1992): 'Franciskanerklosteret', i *Kalundborgs Historie* vol. 4, red. T. Nyberg & T. Riis, Kalundborg 99-124.

Rep. = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Udgivet af K. Erslev & W. Christensen, København 1894-1939.

Riis, Thomas (1985): 'Åndelig kultur', i *Kalundborgs Historie* vol. 1, red. T. Nyberg & T. Riis, Kalundborg, 49-56.

SM = *Scriptores Minores Histo-*

riæ Danicæ Medii Ævi. Udgivet af M.C. Gertz, København 1917-20.

Thomsen, Albert (1932): 'De fattige Sortebrødre i Holbæk - To Breve fra Prioren', i sammes *Fra det gamle Holbæk* vol. 1, Holbæk, 53-62. Oprindeligt en artikel i *Holbæk Amtstidende* 1927.

Thomsen, Albert (1936-37): *Holbæk Købstads Historie*, Holbæk.

Thomsen, Albert (1943): 'En middelalderlig Teglovn ved Holbæk', i *Fra Holbæk Amt* 1943, 176-182.

Trap, J.P. (1920): *Kongeriget Danmark* vol. 2, 4. udgave, København.

